

פרשת וישב

הרב זאב ויטמן

"ונראה מה יהיו חלומותיו"

תכניתם המקורית של אחי יוסף

מפסוקי התורה משתמע, כי תכניתם המקורית של אחי יוסף לא הייתה להשליכו לבור (כפי שעשו לבסוף) אלא לרצוח אותו ולהשליך את גופתו לאחר מכן:

"וַיֵּרְאוּ אֹתוֹ מֵרָחֵק וּבְטָרֵם יָקָרְבָּ אֲלֵיהֶם וַיִּתְנַקְלוּ אֹתוֹ לְהַמִּיתוֹ: וַיֹּאמְרוּ אִישׁ אֶל אָחִיו הֲנִיָּה בְעַל הַחֲלָמוֹת הַלְזָה בָּא: וְעַתָּה לָכֵן וְנַהַרְגֵהוּ וְנִשְׁלַכְהוּ בְּאֶחָד הַבְּרוֹת וְאִמְרָנוּ חֲזָה רָעָה אֲכַלְתָּהוּ וְנִרְאָה מֵהָיָה חֲלֹמְתֵינוּ"

(בראשית ל"ז, י"ח-כ')

בטרם מובא סיפור זה, מקדימה התורה ומונה שלוש סיבות עיקריות שהביאו את האחים לשנאה כה גדולה ליוסף, שנאה שבעקבותיה החליטו לרצוח אותו:

1. דיבת יוסף. יוסף מביא את דיבתם הרעה של אחיו¹ לאביו (בראשית ל"ז, ב').
2. אהבת יעקב. יעקב אוהב את יוסף יותר מכל בניו, ואף עושה לו כתונת פסים (שם, ג') – דבר המבטא את מעלתו על פני שאר אחיו².
3. חלומות יוסף. יוסף מספר לאחיו על חלומותיו השונים, חלום האלומות (שם, ה'ז') וחלום השמש, הירח ואחד עשר הכוכבים (שם, ט'). משמעותם הברורה של שני החלומות היא שיוסף שואף, ומתכנן לשלוט על אחיו ובני משפחתו ולנהוג כמלך, שהכל משתחוים לו (ראה שם, י').

שתיים משלושת הסיבות המנויות לעיל (1 ו-3) לשנאת האחים נובעות ממעשי יוסף והשלישית ממעשהו והתנהגותו של יעקב אביו (2). האחים, כמובן, נענשים על מעשיהם, אך נראה שחלק מהאחריות למה שהתרחש מוטל גם על יוסף ואף על יעקב. במידה מסוימת, מה שקרה ליוסף מהווה עונש ליוסף ולאביו, גמול על טעויותיהם. יוסף שהביא את דיבת אחיו רעה אל אביהם, סופו שאשת פוטיפר מוציאה עליו דיבה רעה והוא מושלך לבור בית האסורים (בראשית ל"ז, י"ד-כ'). יוסף שסיפר את חלומותיו לאחיו כאשר הוא רואה את עצמו כאדון להם, נאלץ, בסופו של דבר, לשמוע ולפתור חלומות כאשר הוא עבד בבית הסוהר (בראשית פרק מ'). יעקב שעשה ליוסף כתונת פסים, מתבשר על ידה את הבשורה הנוראה על אודות בנו (בראשית ל"ז, ל"א-ל"ב).

1 ייתכן שרק חלק על חלק מאחיו. כפי שניתן לדייק מהפסוק.

2 הפעם היחידה בתנ"ך שאנו שומעים שוב על כתונת פסים היא כתונתה של תמר בת המלך דוד (שמואל ב', ג') ושם מפורש שכך לובשות בנות המלך.

השינויים בתוכנית האחים כלפי יוסף

התוכנית המקורית של האחים, להרוג את יוסף, משתנה בזכות ראובן המציל את יוסף:

"וַיִּשְׁמַע רְאוּבֵן וַיִּצְלָהוּ מִיָּדָם וַיֹּאמֶר לֹא נִכְנֹו נַפְשׁ: וַיֹּאמֶר אֲלֵהֶם רְאוּבֵן אֵל תִּשְׁפְּכוּ דָם הַשְּׁלִיכוּ אֹתוֹ אֶל הַבּוֹר הַזֶּה אֲשֶׁר בְּמִדְבַּר וְיָד אֵל תִּשְׁלְחוּ בּוֹ לְמַעַן הֲצִיל אֹתוֹ מִיָּדָם לְהָשִׁיבוֹ אֶל אָבִיו"

(בראשית ל"ז, כ"א-כ"ב)

האמירה הכפולה "...ויאמר לא נכנו נפש. ויאמר אליהם..." מעלה את האפשרות לפיה ראובן התנגד בתחילה באופן ישיר לתוכנית לרצוח את יוסף, באומרו "לא נכנו נפש". אולם, לאחר שאחיו לא קיבלו את דבריו ולא הסכימו להמנע מפגיעה ביוסף, הוא מציע פשרה לפיה לא יהרגו את יוסף בידיים ("אל תשפכו דם") אלא בגרמא, בדרך עקיפה – להשליך אותו לבור בו הוא ימות מאליו. למרות שמדובר במוות אכזרי יותר מאשר הריגה בידיים, כיוון שזהו רצח "נקי" יותר מצליח ראובן לשכנע את אחיו.

התורה מעידה, שכוונת ראובן הייתה להערים על אחיו, ולבוא לאחר מכן ולהוציא את יוסף מן הבור: "למען הצייל אתו מיידם להשיבו אל אביו".

ואכן, האחים פועלים בהתאם להצעת ראובן:

"וַיְהִי כַּאֲשֶׁר בָּא יוֹסֵף אֶל אָחִיו וַיִּפְשְׁטוּ אֶת יוֹסֵף אֶת כְּתֹנֶתוֹ אֶת כְּתֹנֶת הַפְּסִים אֲשֶׁר עָלָיו: וַיִּקְחֵהוּ וַיִּשְׁלְכוּ אֹתוֹ הַבְּרָה וְהַבּוֹר רַק אֵין בּוֹ מַיִם"

(בראשית ל"ז, כ"ג-כ"ד)

אלא, שכל התוכנית משתבשת בעקבות ההצעה והיוזמה החדשה של יהודה, אותה מעלה בפני האחים בעת שהם יושבים לאכול, כאשר רואים מרחוק אורחת ישמעאלים מתקרבת. הצעתו של יהודה אמנם נועדה להציל את יוסף ממוות ולהסתפק במכירתו לעבד, אך מכיוון שיהודה לא היה מודע לתוכניתו של ראובן (שהתכוון להציל את יוסף ולהשיבו אל אביו), בפועל הצעתו מריעה מאוד את מצבו של יוסף.

"וַיֹּאמֶר יְהוּדָה אֶל אָחִיו מֵהַ בָּצַע כִּי נַהַרְגָּ אֶת אָחִינוּ וְכִסִּינוּ אֶת דָּמוֹ: לָכֵן וְנִמְכְּרֵנוּ לְיִשְׁמַעְאֵלִים וְיָדֹנוּ אֶל תְּהִי בּוֹ כִּי אָחִינוּ בְּשָׂרֵנוּ הוּא וַיִּשְׁמְעוּ אָחִיו"

(בראשית ל"ז, כ"ו-כ"ז)

לישמעאלים שראו, וקודם שבאו הישמעאלים עברו אנשים מדיינים אחרים דרך שם וראוהו בבור ומשכוהו ומכרוהו המדיינים לישמעאלים, ויש לומר שהאחים לא ידעו" (בראשית ל"ז, כ"ח ד"ה ויעברו)

ובדומה לכך פירש גם רבנו בחיי.

האם "הכל משמים"?

האברבנאל, בהסבירו את טענותיהם של ראובן ויהודה שהביאו לשינוי תוכניות האחים כלפי יוסף, מציע גישה מעניינת ומקורית. לדעת האברבנאל, ראובן מעלה בפני אחיו את האפשרות לפיה יוסף אכן חלם את החלומות עליהם סיפר לאחיו. לאור הפרשנות המתבקשת של החלומות, יתכן ורציחתו היא פעולה המנוגדת לרצון הקדוש ברוך הוא ותכניותיו - והם עתידים להיענש על כך בידי שמים. על כן, מציע ראובן לאחים שישליכו אותו לבור, כך שבפועל לא יהרגוהו בידיהם אלא ימסרו את גורלו לידי הקדוש ברוך הוא. בצורה זו, אם אכן חלומותיו של יוסף מבטאים את תכניות הקדוש ברוך הוא ורצונו הרי ה' יעמוד לימינו ויציל אותו.

אור החיים הולך בדרכו של האברבנאל ומסיק ממנה מסקנה תיאולוגית מחודשת. מכיוון, שהאדם הינו בעל בחירה, הוא יכול להרוג גם את מי שלא נתחייב מיתה לשמים, גם את מי שהקדוש ברוך הוא לא החליט ולא קבע שהוא ימות. זה מה שאומר ראובן לאחים - אתם אומרים "ונראה מה יהיו חלומותיו", אך ייתכן וחלומותיו הן אכן אמת ומבטאות את רצונו של הקב"ה להעלותו לגדולה ולהמליכו עלינו. בכל זאת, אנו, בהיותנו בעלי בחירה, יכולים להרוג את יוסף למרות שהקדוש ברוך הוא רוצה שהוא יחיה ואף ימלוך עלינו. אם אתם אכן רוצים לדעת לבדוק ולבחון מה יהיו חלומותיו, אם אתם מבקשים לדעת האם מדובר בשקרים ודמיונות של יוסף או בחלומות אמת המבטאים את רצון ה' ותכניותיו - מסרו את דינו לשמים ונראה להיכן יתגלגלו הדברים. זו בהחלט גישה נועזת ומדהימה, לפיה לאדם יש כוח לשנות את תכניותיו של הקדוש ברוך הוא ולהרוג אנשים שהקב"ה החליט להעלותם לגדולה.

יהודה, לדעת האברבנאל, צועד צעד נוסף. לטענת יהודה, זריקתו של יוסף לבור איננה נחשבת למסירת דינו וגורלו של יוסף לשמים, מכיוון שכדי להצילו משם נדרש נס גדול וגלוי - והקדוש ברוך הוא לא מנהל את עולמו בדרך כלל בניסים גלויים. ממילא, אין הפרש משמעותי בין הריגתו בידיים ובין השלכתו לבור, ושניהם נחשבים, לדברי יהודה, להריגה על ידי האחים:

"הנה אחרי שהשלכנו את יוסף בבור הרי הוא כמת כי הנה ה' עושה ארובות בשמים - איך יוציאווהו משם? ואין שם הכנה להתברר הנסיון כדברי ראובן". (בראשית ל"ז, ד"ה וילכו)

יהודה, כראובן לפניו, מצליח לשכנע את אחיו והם מחליטים שלא להרוג את יוסף אלא למכרו לישמעאלים.

האמנם מכרו האחים את יוסף?

אלא, שכאן אנו נתקלים בפסוק שפירושו סתום ביותר:

"וַיָּשֶׁב רְאוּבֵן אֶל הַבּוֹר וְהִנֵּה אֵין יוֹסֵף בְּבוֹר וַיִּקְרַע אֶת בְּגָדָיו: וַיָּשֶׁב אֶל אָחִיו וַיֹּאמֶר הֲיֵלֵד אֵינְנוּ וְאֵנִי אֲנָה אֵנִי בָּא" (בראשית ל"ז, כ"ט-ל')

מהכתובים משתמע שהאחים נמצאים כל הזמן ביחד, ועל כן לא ברורה הפתעתו וזעקתו של ראובן בעת שמגיע לבור. לאור זאת, אין מנוס מ**להידחק ולומר** שמסיבה כלשהי ראובן לא היה עם האחים בעת שהם מכרו את יוסף, וגם לא קודם לכן כאשר החליטו ביוזמת יהודה לשנות את תכניתם המקורית. בדרך זו הולך רש"י, המסביר שהגיע יומו של ראובן לילך ולשמש את אביו, או שהוא התענה על שבלבל יצועי אביו, ולכן הוא התרחק מהם בעת האכילה בה הם החליטו למכור את יוסף. ועדיין, קשה מאוד להבין מדוע כאשר הוא זועק את זעקת השבר על העלמות יוסף - "הֲיֵלֵד אֵינְנוּ וְאֵנִי אֲנָה אֵנִי בָּא" - אחיו לא אומרים לו "בדיק כרגע מכרנו אותו לאורחת הישמעאלים שעברה כאן". במקרה כזה, במקום לקרוע את בגדיו ולזעוק זעקות שבר יכול היה ראובן למהר ולרוץ אחר אורחת הישמעאלים היורדת מצרימה ולנסות לפדות את יוסף מידיהם.

קשיים אלו מחזקים מאוד את שיטת הפרשנים הסבורים שהאחים **כלל לא מכרו את יוסף**. על פי שיטה זו, ראובן חשש שהצעת יהודה תשבש את תכניתו להציל את יוסף ועל כן התנדב לרוץ לבור, כביכול על מנת לבצע את החלטת האחים למכור את יוסף לאורחת הישמעאלים. בפועל, התכוון ראובן להוציאו מהבור מבלי שאחיו ידעו על שחרורו, והם יחשבו לתומם שהוא ביצע את החלטתם המשותפת ומכר אותו לישמעאלים. אלא, שכאשר מגיע ראובן לבור הוא מגלה לתדהמתו שיוסף נעלם, וחוזר בזעקת שבר אל אחיו.

ולהיכן נעלם יוסף? נראה, שאנשים אחרים שעברו ליד הבור ושמעו את זעקותיו העלו אותו מהבור ומכרו אותו לאותה אורחת ישמעאלים שהאחים ראו מרחוק. זאת, מבלי שהאחים ידעו על כך דבר. לאור דברים אלו, מתבהר הפסוק:

"וַיַּעֲבְרוּ אַנְשֵׁים מִדִּינֵי סְחָרִים וַיִּמְשְׁכוּ וַיַּעֲלוּ אֶת יוֹסֵף מִן הַבּוֹר וַיִּמְכְּרוּ אֶת יוֹסֵף לְיִשְׁמַעְאֵלִים בְּעֶשְׂרִים כֶּסֶף" (בראשית ל"ז, כ"ח)

כמובן, כאשר ראובן מגיע מיד לאחר מכן לבור, הוא מגלה לתדהמתו שהבור ריק ויוסף איננו.

כך בדיק מפרש הרשב"ם:

"בתוך שהיו יושבים לאכול לחם ורחוקים היו קצת מן הבור בלתי אכול על הדם וממתינים היו

בו היו אמורים להיות. בצורה טבעית, אם כן, היה יוסף חוזר בשלום לבית אביו - אלא שהקדוש ברוך הוא זימן לו איש שכיוון אותו להגיע למקום האחים כדי שתתקיים גזרתו שיוסף יימכר ויגיע למצרים.

הרמב"ן טובע מטבע לשון קצרה המבטאת את הרעיון של השגחת הקב"ה בעולם:

"כי הגזרה אמת והחריצות שקר" (בראשית ל"ז, ט"ו)

כלומר, גזרת הקב"ה היא זו שמתקיימת ואין בכח השתדלות האדם ומעשיו לשנותה. כך אירע גם בסיפורנו, שהקב"ה זימן ליוסף מורה דרך שלא מדעתו להביאו בידי אכיו. כל זה, על מנת:

"להודיענו כי עצת ה' היא תקום" (רמב"ן שם)

אם כן, דעת הרמב"ן היא ש"החריצות שקר" ואין בכח אדם לשנות את גזרת הקב"ה. נראה מדבריו, שכיוון שהקדוש ברוך הוא גזר שיוסף יגיע למצרים אין בכח האחים לפעול בניגוד לגזרה זו. במילים אחרות, לדעת הרמב"ן לא הייתה לאחים יכולת לרצוח את יוסף כפי תכניתם המקורית - ובכך הוא חלוק, לכאורה, על האברבנאל ואור החיים.

אולם, יש להדגיש שגם הרמב"ן אומר את דבריו אך ורק למקרה שיש גזרה א-להית מסוימת ומוגדרת. הרמב"ן מסכים, שבדרך כלל אין גזרות והחלטות א-להיות לגבי הקורה לכל אדם ואדם, וממילא לא כל דבר שקורה לאדם הוא בהכרח גזרה א-להית. הרבה מהמאורעות הפוקדות את האדם מתרחשות במקרה או מחמת מעשה אדם שפוגע בעצמו או בזולתו, ואי אפשר לייחס זאת לגזרת ה' והחלטתו.

כך עולה מדברי הרמב"ן בפרשת וירא בהסבר המילים "כי ידעתיו" בפסוק:

"וַאֲבָרְהֶם הָיוּ יְהִי לְגוֹי גָדוֹל וְעָצוּם וְנִבְרָכְוּ בּוֹ כָּל גּוֹי הָאָרֶץ: כִּי יִדְעִיתִי לְמַעַן אֲשֶׁר יֵצֵא אֶת בְּנֵי וְאֵת בָּיתוֹ אֲחֵרָיו וְשִׁמְרוּ דֶרֶךְ ה' לְעֲשׂוֹת צְדָקָה וּמִשְׁפָּט"

(בראשית י"ח, י"ח-ט"ט)

לאחר שלושה פרושים מביא הרמב"ן את הפירוש הנראה לו יותר מכל:

"והנכון בעיניי שהיא ידיעה בו ממש. ירמוז, כי ידיעת השם שהיא השגחתו בעולם השפל, היא לשמור הכללים. וגם בני האדם מונחים בו למקרים עד בא עת פקודתם. אבל בחסידי יושם אליו לבו לדעת אותו בפרט, להיות שמירתו דבקה בו תמיד, לא תפרד הידיעה והזכירה ממנו כלל"

(רמב"ן שם, ד"ה כי ידעתיו)

כלומר, לדעת הרמב"ן בני האדם "מונחים בו למקרים" בעולם, ורק על חסידים מיוחדים יש השגחה פרטית צמודה ורצופה.

לאור זאת, אומר יהודה, אם באמת אנו רוצים למסור את דינו לשמים ולראות מה יהיו חלומותיו - הדרך היא למכור אותו לישמעאלים ולראות כיצד יתגלגלו הדברים. אם יעמוד לו שם רווח והצלה אז יתברר שמהקדוש ברוך הוא היה הדבר וחלומותיו אמת היו, אך אם יתגלגל לעבדות ולשפלות יתברר שהיו אלו חלומות ודמיונות שווה מלבו של יוסף. כלומר, לדעת יהודה גם כאשר אדם נכנס לסכנה ביוזמתו או על ידי פעולת אחרים, אם יקרה לו משהו לא ניתן לייחס זאת לקדוש ברוך הוא. זאת, כיוון שאף על פי שהקדוש ברוך הוא אולי לא החליט ולא רוצה שיקרה לאדם הזה דבר מה - הרי שסביר שבכל זאת ה' לא יציל את האדם באופן נסי, כי הדבר נוגד את רצונו להנהיג את העולם באופן טבעי.

גישה זו של האברבנאל ושל אור החיים משמעותית מאוד ביחס למקרים בהם אדם פוגע בחברו. אפשרות אחת היא שאנו מייחסים פגיעה זו להחלטת הקדוש ברוך הוא, ומברכים אותו על היותו "דיין אמת". בכך, אנו מתבטאים לגבי מקרה של רצח בסגנון של "ואחיכם כל בית ישראל יבכו את השרפה אשר שרף ה' " (ויקרא י', ח') - אמירה שמתייחסת במקורה למוות שבא באופן נסי מדי שמיים. אפשרות אחרת היא, כפי שעולה מהאברבנאל ואור החיים הקדוש, שאף שייטכן ולקדוש ברוך הוא היו תכניות אחרות לגמרי לגבי האדם שנפגע, מכיון ש-ה' מנהל את עולמו בבחירה חופשית הרי שיש באפשרותו של כל אדם לפגוע ולהרוג את חברו. לפי כיוון זה, כמובן, אין כל אמת בכך שנייחס את מה שקרה לאדם כזה לרצון הקדוש ברוך הוא והחלטתו, וסגנון התגובה שלנו צריך להיות על דרך "ה' יקום דמו" ו"יודע בגויים לעינינו נקמת דם עבדיך השפוך". ברכת "דיין האמת" תהיה בגדר תפילה על כך שהקדוש ברוך הוא, דיין האמת, ידע להיפרע ממי שפעל בניגוד לרצונו ושפך דמי נקיים.

"הגזרה אמת והחריצות שקר"?

האם דברים אלו של האברבנאל ואור החיים, לגבי היכולת של האדם לפעול בניגוד לתוכנית הקדוש ברוך הוא והחלטתו, סותרים את דברי הרמב"ן בפרשתנו?

הרמב"ן, בהסבירו את הפסוק "וימצאהו איש", מתאר את המסר של סיפור הגעת יוסף לשכם, בו הוא לא מוצא את אחיו, ובעקבות דבריו של האיש אותו פוגש בשדה, המספר לו שאחיו תכננו ללכת לדותן, מגיע יוסף לדותן. הרמב"ן סבור, שסיפור זה בא ללמדנו על **דבקותו של יוסף במצוותו של אביו**.

למרות שהיו ליוסף תירוצים טובים על מנת שלא למלא את שליחותו ולחזור לאביו כלעומת שבא, הוא עושה מאמצים מיוחדים על מנת למלא אחר בקשת אביו. הרמב"ן מוסיף, שבסיפור זה מלמדת אותנו התורה שכל מה שקרה ליוסף הינו גזרה א-להית שאין בכח אדם לשנותה. באופן טבעי יוסף לא היה מוצא את אחיו, שהרי הם לא נמצאו במקום

כך סבר גם הרמב"ם במורה נבוכים (חלק ג' פרק י"ח), האומר שמידת ההשגחה תלויה במדרגת האדם ובקרבנותו לקדוש ברוך הוא. לדברי הרמב"ם, ההשגחה על הרחוקים ביותר מקרבת א-להים קרובה להשגחת ה' על בעלי החיים, להם אין השגחה פרטית אלא רק השגחה על המין.

המשמעות שאדם נתון למקרים היא, לכאורה, שלא רק במקרה שאדם נרצח במזיד או בשוגג על ידי אדם אחר, הדבר אין נובע בהכרח מכך שהקדוש ברוך הוא החליט שקיצו של אדם זה הגיע. גם כאשר מישהו נפגע באסון טבע או במחלה, אין זה בהכרח מחמת החלטת הקדוש ברוך הוא לפגוע באדם מסוים אלא ניתן ליחס זאת למקריות, מכיוון שרוב בני האדם נתונים למקרים.

כך גם דעתו של ר' שלמה בן ר' שמעון דוראן (שו"ת הרשב"ש סימן קצ"ה). במקרה והקדוש ברוך הוא גזר על אדם מסוים וכתב אותו לחיים, מסביר הרשב"ש, הוא ידאג להצילו בכל מקרה ובכל מצב גם ללא השתדלות מצד האדם. אולם, רוב האנשים אינם נדונים בראש השנה לא לחיים ולא למוות אלא נשארים במסגרת פוטנציאל החיים המקורי שלהם. אנשים אלו נתונים למקרים ולרוב לגביהם דווקא החריצות אמת ויש מקום רב לצוות על הזהירות, על הרפואה, שלא לעמוד במקום סכנה וכדומה.

בדרך זו הולך הרמב"ם במורה נבוכים (חלק ג' פרק י"ב) שלדעתו מקור רוב הרעות בעולם איננו הקב"ה אלא הטבע והמקריות או האדם המזיק לזולתו או לעצמו. ממילא, אין ליחס רעות אלו לקדוש ברוך הוא ולהחלטותיו.

סיומ

מסקנת הדברים לדעת הרמב"ן ואחרים היא, שאכן אם יש גזרה והחלטה א-לוהית האדם לא יוכל למנעה מלצאת אל הפועל. אולם, ברוב המקרים אין גזרות ספציפיות על המתרחש והקדוש ברוך הוא מנהיג את עולמו בדרך הטבע ללא התערבות. ממילא, לא כל מה שקורה לאדם הוא גזרה והחלטה א-לוהית וביטוי לרצונו של ה'. במקרים רבים זוהי תוצאה של החלטת ה' שלא להתערב אלא להניח לעולם להתנהל באופן טבעי – כך שהאדם מונח למקרים.

כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון ולרב זאב ויטמן, תשע"ג
עורך: אורי יעקב בין

בית המדרש הווירטואלי
מיטודו של
The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash
האתר בעברית: <http://www.etzion.org.il/vbm>
האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org>
משרדי בית המדרש הווירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5
דוא"ל: office@etzion.org.il
לביטול רישום לשיעור:
<http://etzion.org.il/vbm/unsubscribe.php>
